

KAZAKLARIN GELENEKSEL TİYATROSUNUN BAŞ AKTÖRLERİ SAL-SERİLER*

Sal-Seri, the Main Actor in Traditional Kazakh Theaters

Yrd. Doç. Pakızat Minavarkızı ADİYEVA
Doç. Dr. Fatma Ahsen TURAN*****

ÖZ

Her milletin, kendine has kültürel özellikleri ve kültür taşıyıcıları vardır. Bütün ülkelerde gelenek ve görenekler, insanların ahlaki ve estetik değerleri olarak nesilden nesile aktarılmaktadır. Sözlü gelenek yoluyla taşınan maddi ve manevi kültür unsurları kültürel bellekte kodlanarak yaşama imkânı bulur. Bu kültürel unsurlar tekrarlar neticesinde toplumsal hafızayı oluşturur ve kolektif şura zemin hazırlar. Bu çalışmada, Kazaklardan başka Türk topluluklarında varlığını ve icraatlarını sürdürmediği görülen ve Kazak toplumunda da yaygın bir sanat olan ve XVIII. asırdan XIX. asra kadar yaşama kabiliyeti gösteren, sal-serilik bütün boyutlarıyla ele alınarak menşei, misyonu ve hayat tarzı ayrıntılı olarak incelenmiştir. Kazak toplumunda sözlü şiir geleneğinin temsilcisi ve kültürel bellek taşıyıcılarından olan sal-seriler aynı zamanda Kazak geleneksel tiyatrosunun da baş aktörleridir. Kazak Türkçesinde, bulunduğu yeri coşturan, eğlendiren, konuşkan, sıra dışı giyim kuşamlı kişi anlamına gelmektedir. Sal-serilerin kahraman bir asker olarak orduda başlayan görevleri daha sonra farklı vazifelerle devam etmektedir. Gerek farklı ve orijinal giyimleri gerekse icraatlarıyla halk arasında özel statüye sahip olduğu bilinen sal-serilere toplumun verdiği değer ve davranışlar da diğer insanlara göre farklılık arz etmektedir. Sal-seriler, Anadolu sahasında âşıklık ve meddahlık geleneğinin icracılarıyla da benzerlik göstermektedirler. Çalışmada Başen sal, Bircan Sal ve diğer sal-serilerin hayatlarından ve şairlerinden örnekler de verilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Sal-seri, geleneksel tiyatro, sözlü gelenek, sözlü gelenek icracısı, kültürel bellek.

ABSTRACT

Every nation has its own cultural characteristics and bearers of culture. In all countries, traditions and customs are transferred from generation to generation as the people's moral and aesthetic values. The elements of material and spiritual culture which are transferred through oral traditions are survived by being coded in cultural memory. As a result of the repetition of these cultural elements, it prepares the ground for the creation of collective memories and consciousness in societies. In this research, a detail study of the presence of Sal-series in no other than Kazak nationalities and their inexistence in other Turkish communities and the practices that also sustain an art which is commonly seen in the Kazakh societies between the XVIII and XIX century have been presented. It has also shown their ability to live up to a century by considering all aspects of their origin, mission and life styles. The Sal-seri who is the representative of the oral poetry tradition and cultural memory owners is also a major actor in the Kazakh traditional theater. In the Kazak language, Sal-series are perceived as persons who are excitative, entertaining, chatty and peoples with extraordinary means of dressing. The task of Sal-seri which is to be a hero soldier in the army then continues with different missions when he returns to public. The Sal-seri who possesses a special status among the people with his dresses and performances enjoys reputation and special attitude of community that are different from those expressed to other people. Sal-series also have some similarities and connections with Anatolian traditional public storytellers in their poems and performances. In this research, some examples the lives and poems of Bashen sal, Birjan Sal and other sal-series have also been highlighted.

Key Words

Sal-seri, traditional theater, oral tradition, performer of oral tradition, cultural memory.

* Bu çalışma TÜBİTAK tarafından, 2216 Yabancı Uyruklular İçin Burs Programı kapsamında desteklenmektedir. Makalenin tüm bölümlerine her iki yazarın eşit derecede katkısı olmuştur.

** Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Doktora Bölüm Başkanı, adipaki@mail.ru

*** Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, . aturan@gazi.edu.tr

Giriş

Sözlü kültür, bir yanıyla insanlığın uzun geçmişinin, izi zor sürülebi-
lecek deneyimlerinin ve eylemlerinin
bilgisini içerirken; diğer yanıyla yazı-
la belgelenen ve görsellikle biçimlenen
modern zamanların egemen olmayan
katman, kesim ve sınıflarının dayana-
nışmalarını güçlendiren deneyimle-
rine dayanmaktadır ki bu deneyimle-
rin, zapt edilemeyen konuşabilirlik
hâllerinde ortaya çıktığı kabul edil-
mektedir (Köker, 2005:b13). Günü-
müzle ilgili deneyimlerimizin büyük
ölçüde geçmiş hakkında bildikleri-
mizin üzerine oturduğu ve genellikle
geçmişle ilgili imgelerimizin var olan
toplumsal düzeni meşrulaştırmaya
yaradığı söylenebilir. Geçmişin imge-
leri ve geçmişin anımsanan bilgileri
(törensel denebilecek) uygulamalarla
(performans) taşıyıp sürdürülmekte-
dir (Connerton, 1992: 12). Tekrarlar
belleği güçlendirir ve “biz” i ifade eden
kültürel belleği oluşturur. Biz ve kül-
türel bellek ise bir mensubiyetin ve
ortak geçmişin ifadesidir.

Kültürel bellek geçmişin belli
noktalarına yönelir. Kültürel belleğin
hep özel taşıyıcıları olmuştur. Bun-
lar şamanlar, kelt ozanları, Griotlar
(Afrikalı şair, dansçı, mim sanatçısı),
mandarinler, öğretmenler, yazarlar ve
adları ne olursa olsun kendilerine bil-
giyi taşıma yetkisi tanınmış olanların
tümü dâhildir (Assmann, 2001: 56).
Kazak Türkleri arasında da kültürel
bellek taşıyıcılarından bazılarına “sal
ve seri” denmektedir. Sal-serilik, XVI-
II. asırdan XIX. asra kadar yaşama
kabiliyeti göstermiş olan yaygın bir sa-
nattır. Sal-seriler aynı zamanda gele-
neksel Kazak tiyatrosunun da baş ak-
törleridir. Tursınov’un görüşüne göre,
bu geleneksel sözlü sanatın icracıları

şairler, (excentricler) eğlenceli şahıs-
lar, hokkabazlar Kazaklardan başka
Türk topluluklarında korunmamıştır
(Tursınov, 1999: 201).

“Sal”, “seri” kelimesi farklı Türk
lehçelerinde yer almaktadır. Sal, Şor
Türkçesinde ocak, ateş yeri anlamın-
dadır. Sağaylarda ise gürültü, seslen-
me, ses yapma, bağırma anlamında
kullanılır. Kazak Türkçesinde ise,
bulunduğu yeri coşturan, eğlendiren,
konuşkan, sıra dışı giyim kuşamlı kişi
anlamına gelir (Azamat, 2008: 16; Arı-
kan, 2010: 40). Kırgızlarda sal kelime-
si “delikanlı, güçlü erkek” manasına
gelirken “sal-manap” ise tüm zama-
nını eğlence ve şölenle geçiren zengin
aileden çıkan gençlere söylenmektedir
(KRS, 1965: 624; Arıkan, 2010: 40).
“Seri” sözcüğü “çerik” şeklinde eski
Türklerin dilinde “asker, ordu” mana-
sında kullanılmıştır (ETS, 1969:144).
Kırgızlarda “çerik” sözcüğü asker de-
mektir (KRS, 1965:858). Kumuk Türk-
çesinde de “çer”, taraftar ve yoldaş
anlamındadır (KRS, 1969:357). Saha-
lar savaşa katılacak askerlere “kırgıs
dono” veya “seri” demektedirler (Er-
gis, 1960: 205,209). Bu görüşlere isti-
naden, “seri” ilk olarak “ordu”, “asker”
manalarına gelmektedir. Türkmenler-
de “gızların seresi” sözü vardır, Ka-
zaklarda ise bu söz “yiğidin serisi” ola-
rak kullanılır (Tursınov, 1976: 150).
Kıpçak Türkçesinin XIII. asırdaki
önemli eseri Kodeks Kumanikus’ta da
“seri” (şeri) asker anlamında kullanıl-
mıştır (Azamat, 2008:16). İlminskiy’e
göre de sal sözcüğü taklit yansıma-
sı olarak kullanılmıştır. İlminskiy
(İlminskiy, 1861) “sal” kelimesi için
“Tulaboyım sal sal basıp tüsip baradı
(Vücutum sal sal basarak inmekte)”
örneğini verir. Kazak dilinde “an ait”
(şarkı söyle) yerine aktif leksikolojik

süreçte “an sal” (şarkı sal) örneği daha çok kullanılır (Azamat, 2008: 16). “Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdüğü’nde” halk şairi manasında kullanılan “sal” kelimesinin karşılığı şu şekilde kaydedilmiştir. “Güzel giyinen, oyuna temasaya düşkün, ölenşi, anşi. Yine aynı sözlükte “seri”nin manası ise şöyle verilmiştir: “Güzel giyinip, sallık yapan hünerli, maharetli genç, delikanlı yiğit ve bütün zamanını oyunla, eğlenceyle, toyla düğünle geçiren zengin çocukları (Ergun, 2002: 121).

Geçmişten günümüze muhtelif sanatları icra etmenin yanı sıra Kazak sözlü şiir geleneğinin ve geleneksel Kazak tiyatrosunun önemli temsilcilerinden olan sal-serilerin benzerlerine Orta Asya, Rusya, Sibirya, Orta asır Avrupa’sı ve Anadolu’da rastlanır. Kazak sal-serilerine benzer Rusların “skomorohları” ve Tacik, Özbeklerin “masharabozları”, “eğlencecileri” bu halkların ulusal tiyatroyu oluşturmadaki önemli aktörleridir (Nurjanov, 1985: 51-82).

Avrupalı ve Rus bilim adamlarına göre jongler, şpilman, skomoroh, balagan, kloun gibi ulusal tiyatroyu geliştirmedeki kahramanlar Kazak sal-seri tiplerine benzemektedir. Bilhassa, skomoroh sözcüğünün anlamı şair, şarkıcı, oyuncudur. Örneğin, skomorohların bir araya toplanarak grup halinde halk arasında dolaşarak marifetlerini göstermeleri ve genel faaliyetleri açısından Kazak sal-serileriyle benzerlik göstermektedir. Ancak onlar Kazak sal-serilerinden şarkı söylemesinden çok oyun sergilemeleri yönünden farklılık gösterirler. “Skomoroh” sözcüğü “Espirili, şakacı” anlamındadır (Baktıbayeva, 2007: 313). Skomorohlar genelde örf-âdete göre yapılan merasim ve eğlencelerde, daha çok da

düğün ve cenazede hizmet vermişlerdir.

Orta Asya’dan Anadolu’ya sözlü geleneğin icracıları olan ozanlar ve meddahlar da kısmen sal-serilere benzemektedir.

Sal-serilerin Özellikleri ve Toplumsal İşlevi

Tursınov, Kazak sözlü edebiyatının icracılarını değerlendirdiği çalışmasında sal ile serilerin menşeyini, misyonlarını, hayat tarzlarını ve topluma kazandırılmalarını değerlendirmiştir. Tursınov’a göre sal ve seriler, savaşçı toplum yapısına bağlı olarak ortaya çıkarak sanatlarını icra etmişlerdir (Tursınov, 1976: 146-147). Alkey Margulan, “Küy Bestesini Eyerleyerek Şarkıya Binen” başlıklı makalesinde Yolluğ Tigin’den “düşünür, mükemmel avcı, nişancı, at besleyen, usta seyyis ve bununla beraber şair ozan” diye bahsetmekte, ayrıca, Yolluğ Tigin’in bütün bu özellikleri ile bir seriyi temsil ettiğini söylemektedir” (Margulan, 1983).

Kazak sosyal hayatındaki serilerin şahsiyeti ve yeri diğerlerinden farklıdır. Göçebe kavimlerin hepsi savaşçı ailelerden geldiğinden dolayı, Kazak halkı asker kökenli sayılmaktadır. Cengiz Han’dan önceki ve ondan sonraki savaşçılığın tarihini araştıran bilim adamları göçebeleri “savaşçı halk” olarak adlandırmaktadırlar (Asemkulov, 2010). Sal ve serilerin kadim zamandaki çıkış kaynağı savaşçılıkla ilgilidir. Aradan zaman geçince diğer görevleri de üstlenmişlerdir.

Sal-seriler öncelikle askerdir. Sal-seriler savaş meydanına savunmasız, zırhsız ve silahsız çıkmıştır. Sal-serilerin savaş meydanına böyle tedbirsiz ve hazırlıksız çıkması akla bazı soruları getirmektedir. Bu soru-

lara cevap olarak, sal-seriler, kendi isteğiyle vatan uğruna yürekten ölüme hazır askerlerdir, diyebiliriz. Bütün bunlar tarihi at üzerinde zorlu savaşlarla geçen bir milletin hayat felsefesinden ve asker kimlikli olmasından kaynaklanmaktadır. Sallar ve serilerin ölüme meydan okumaları Tursinov tarafından da şöyle açıklanmaktadır: “Bu durum sallar ve serilerin yüksek statüleri, gizli askerî birliklere üye olmaları, kahramanlıkları ve yiğitlikleri, atalarının inancına bağlılık ve ibadet etmeleri ile açıklanabilir. Bu yüzden savaş meydanına çıktıklarında sallar ve seriler parlak elbiseleriyle ordunun en önünde dururlar, zırh giyinmezler ve ölüme meydan okurlardı (Dosbatyrov, 2012:3). Savaşa katılan sal-serilerin düşmana karşı zırhsız mücadeleleri ordudaki diğer askerler ve ilk defa savaşa katılan gençler için büyük manevi ve psikolojik destek olmuştur. Tecrübeli komutanlar “*Bakın, sal-seriler düşmana zırhsız saldırmakta. Zırh giyerek silahla donanan sen neden çekinecekmisin?*”, diyerek savaş meydanına cesurca çıkmakta tereddüt eden genç askerlere sal-serileri örnek göstermektedirler (Asemkulov, 2010). Sal-seriler taarruz esnasında da karşı tarafın dikkatini çeken açık renkli giyimleriyle ön safalarda bulunmuşlardır. Savaş esnasında çoğunlukla sal-seriler şehit olmuştur. Sal-serilerden canlı kalanlar ise, savaş sonrasında halk arasında büyük itibar kazanmıştır. Kazaklarda “atın yağı” veya “atın teri” gibi deyimler mevcuttur. Birisinin atını binmek üzere ödünç alan adam, atı iade ederken “atın yağı” ile beraber verir. Kazaklarda “Atın yağı, bir toklu” veya “Atın yağı, bir kuzu” deyimleri yaygın olarak kullanılmaktadır. “Kılıcın yağı” da

eski devirlerden günümüze kadar ulaşan önemli bir deyimdir. Anlatılanlara göre savaştan sağ salım çıkan seri, ilk rastladığı köyün yakınına yerleşir, köy halkı yanına geldiği anda, seri “Kılıcımın yağını verin” der. Serinin bu sözü “Kılıcımı ustaca kullanarak düşmana da kendime de acımadım, kan döktüm, şimdi kılıcımın hakkını verin” anlamına gelmektedir. Bunun üzerine köy halkı toplanarak seriyi kilime koyarak köye taşırlar ya da olduğu yere çadır kurarlar ve saygıda kusur etmezler. Halkın gözünde kahraman kabul edilen serinin yanında bulunmak da büyük bir şereftir. Hatta onunla çadırında beraber kalan kız, iffetsiz olarak kabul edilmez (Asemkulov, 2010). Sal-serilerin bu davranışı geleneksel toplumda ölüm ve tekrar dirilme ritüeli olarak görülürdü (Dosbatyrov, 2012: 3). Ayrıca bu gelenek, sal-serilerin itibarının ne kadar büyük olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Zaman içinde sal-serilerin vasıflarında değişiklikler baş göstermiştir. Silah taşımak yasaklandıktan sonra kılıç ile mızrağı duvara asan sal-seriler, artık ellerine dombıralarını alarak sanatlarını sergilemeye başlamışlardır.

Kazaklarda “sal” ve “seri” sözcükleri beraber söylenmektedir. Bazen “sal” sözcüğü yerine, “seri” de kullanılmaktadır. Aslında sözcük manası bakımından pek farklılık olmadığından, halk bu iki kelimeyi birlikte kullanmaktadır. Margulan’a göre ise sal ile seri tek tip değildir. İkisi de farklı gelenek örneklerini yansıtır. Onların bir birinden farklarını performanslarında icralarında görmek mümkündür (Margulan, 1983: 183).

Tursinov, seri tipinin sal tipinden sonra ortaya çıktığını ve daha eski bir

tip olan sal ile birlikte kullanıldığını iddia etmektedir (Tursınov, 1976: 149'dan aktaran Arıkan, 2010: 40). E. İsmailov, sallar ve serileri, davranışsal analizler yoluyla ayırmayı önermektedir: Sallar acayip hareketleri ve savurganlıkları ile meşhur iken seriler mertlik ve asaletleri ile nam salmışlardır. Esasında bunun doğru olduğu su götürmez bir gerçektir ama bu sadece "buz dağı"nın görünen kısmıdır (İsmailov, 1957: 65'ten aktaran Dosbatyrov, 2012: 2). Sal ve seri arasında akınlık, sanatçılık yönünden farkın az olduğunu ileri süren araştırmacılara göre de bunlar arasındaki fark kılık kıyafet ve repertuvar yönündendir (Arıkan, 2010: 37). Tursınov'a göre sallardan serileri farklı kılan özellikler şunlardır: Serilerin tabiatında zekilik, cömertlik, şairlik bir arada bulunur. Göz kamaştırıcı, değerli malzemelerden dikilmiş zarif kıyafetlere sahiptirler. Ayrıca serilerin repertuarı sallardan (saldar) repertuarından daha az olur. Seriler, lirik şarkılar, methiyeler söylerler ve ayışlara (manzum atışmalara) katılırlar. Şarkı söyleyen serinin hareketleri zarif ve güzel olur. Bu durum kibirli olmak olarak da tanımlanabilir (Tursınov, 1976: 147-148).

Tursınov'un tanımındaki serilerin repertuarının az olduğuna dair görüşü tartışılabilir. Çünkü seriler, icracı, şair, besteci, hatip, hokkabaz ve dansçılardır. Onlar tek başlarına tiyatro sahneye koyma kabiliyetine sahiptirler. Onlar, ekipleriyle birlikte köyleri gezerek düğün merasimlerine de katılmışlardır. Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi seriler pek çok özelliği ve vazifeyi bünyesinde toplama ve icra edebilme özelliğine sahip olan kişilerdir. Dolayısıyla yaptığı bu işler repertuvar zenginliği gerektirmektedir.

Sal-seriler, hem icrada hem de beste yapmada yetenek sahibidirler. Onlar, daima ecelle karşı karşıya kalan kişiler olarak özel varoluşluk tecrübesi sahibidir. Ecel ile âşık, karsız fenomenlerdir. Dolayısıyla savaşa çıkmak üzere olan sal-seriler, olası bir saldırıyı değil, kızın (sevgili-nin) huyunu ve nazını şiirlerinde anlatmıştır (Asemkulov, 2010).

Serilerin şiirlerindeki en karakteristik özelliklerden biri şiirlerinde iki kişinin ağzından konuşmalarıdır. Serilerin şiirlerindeki bu diyalog onların şairlik ustalığının bir göstergesi olarak da algılanmaktadır (Cubano, 1975: 464).

Serilerin vazifeleri arasında hanların sarayında bulunarak eğlenceler tertip etmek de yer almaktadır. Alkey Margulan, Cuci Han ve diğer hanların yanında serilik yapanlar hakkında bilgi vermektedir (Margulan, 2007: 427).

Serilerin büyük bir kısmı eğitim-öğretim görmüş kişilerdir. Onlar sallar gibi âşık olduğu kızlarla sözlü iletişimde bulunmaz, mektupla, dolaylı bir anlatımla, muammalı bir şekilde yazışır.

Salların da serilerin de vazifelerinden bir diğeri devrin eğlencelerinde, merasimlerde coşmak ve coşturmak, manzumeyi komik ve ilgi çekici halde söylemektir. Sal-serilerinin sanatlarını icraları esnasında mizah ve yergi sözlerine çok rastlanır. Bu bozkırın şakacı, latifeci ve eğlendirici kişileri olan sal-seriler olmadan herhangi bir şölen yapılmaz. Onların söylediklerinin tümü hoşgörüyü karşınır. Onlar, sadece sözle değil, jest ve mimiklerle de anlatmak istediklerini anlatmaya muktedir, yetenekli kişilerdir (Baktıbayeva, 2007: 314).

Sal ve seriler esas itibarıyla akın-

dırlar. Sallığı ile meşhur olan Bircan, Azdembay, Şaşubay vb. tipler aynı zamanda güçlü birer akındırlar. Sal ve serilerin sesleri oldukça güzeldir. Çirkin sesli biri cırav veya akın olabilir ama asla sal veya seri olamaz (Ergun, 2002: 121). Bircan salın sesinin beş altı km. çapında bir alana yayıldığı ve yeri göğü çınlattığı söylenmektedir (Arıkan, 2010: 39). Onlar irticalen şiir söyledikleri gibi, başkalarının şiirlerini de söylerler.

Sal ve seriler akınlıklarının ve şarkıcılıklarının yanında aynı zamanda oyuncudurlar. Söyledikleri şiir ve şarkıları bir yandan da canlandırır. Sadece şiir ve şarkıları canlandırmakla kalmazlar, akıllarına gelen her türlü hadiseyi hemen oyunlaştırır. Sal şiirini veya şarkısını söylerken âdeta bir tiyatro oyuncusudur. Bu özellik Kırgız manasçılarında, Hakas ve Altay kayçılarında ve Anadolu'daki meddahlarda görülür. Sal ve serilerin atları da eğitilmiştir. Sahiplerinin işaretiyle onlar da oyuna iştirak ederler (Ergun, 2002: 121).

Sal-seriler, birbirine benzememe ve birinin yaptığını tekrar etmemeye çalışırlar. Bütün mal varlığını sal unvanı kazanmak uğruna sarf eden Başen sal, mükemmel davranışları sebebiyle Özel Sal anlamına gelen “Ceke Sal” diye adlandırılmıştır.

Men özüm casımnan-ak Başen salmın,
Artılğan katarımnan asem salmın.
Su işpey, kıımız işpey şöldegende,
Süt işken tumsa kıızdan kösem salmın

Ben gençliğimden beri Başen salım,
Akranımdan farklı yakışıklı salım.
Su içmeden, kıımız içmeden susadığımda,
Bakire kıızdan süt içen önder salım (Derleyen Ş. Kerim, 1991).

Bircan Sal, sallık geleneğinin aileden geldiğini vurgular ve dededen sal olarak geldiğini, sal olarak doğduğunu söyler. Bu örnek bize sal olunmadığını sal doğulduğunu göstermektedir.

*Atadan Bircan sal bop tudım artık,
Akkumen aspandağı an kosamın.*

*Dededen Bircan Sal olarak üstün doğdum,
Gökyüzündeki kuğuyla şarkı söylerim.*

Şair Şaşubay'ın “*Al garmonım garmonım (Hey akordeonum, akordeonum)*”, Şair Kertay'ın “*An şırka, cez til, sırnay, aldım kolğa (Şarkı söyle, bakır dil, zurna aldım elime)*” gibi dizelerinde de müzik aletlerinin sal-serilerin hayatında ne kadar önemli olduğunu görmekteyiz (Azamat, 2008: 16).

Kazak kültürünün önemli bir bölümünü teşkil eden Kazak müziğinin, Kazak halkının yaşayışını, dünyayı algılayışını, duygularını, hayallerini yansıttığını söyleyebiliriz (Seydimbek, 2002: 10'dan alıntılan Baytok, 2007: 180). Seydimbek, Kazaklarda doğum, ölüm, evlenme, haberleşme vb. her eylemin beste/şarkı eşliğinde yapıldığını, her olay için ayrı bir şarkı olduğunu örnekleriyle anlatmıştır (Seydimbek, 2002: 75-78'den alıntılan Baytok, 2007: 183).

Sal-serilerin manzumeleri daha çok liriktir. Sosyal, siyasi konulara da şiirlerinde yer verirler. Bircan Sal'a ait “Canbota” manzumesinde, Bircan Sal, Aznabay idarecisinin postacı tarafından kırbaçlanıp dombırası alındığı zaman öfkelenerek, kendi bölgesinin idarecisi Canbotaga şikâyet olarak bu manzumeyi söylemiştir. Yaya Musa'nın “Aksisa” manzumesi Şorman nesli kendisine eziyet ederek tutuklayıp yaya sürgüne gönderdi-

ği zaman söylediği kin dolu şiiridir. Şolak'ın "Çaliya", Şaşubay'ın "Akka-
yın", Estay'ın "Korlan" şiirleri de yu-
karıdaki konulara benzer bir şekilde
dile getirilmiştir (Kenceahmetulı,
2009).

Salların toplumla özellikle de ka-
dınlarla olan iletişimi oldukça farklı-
dır. Sal, atına binerek, bohçası ve üze-
ri mücevherle işlenmiş, ülkede benzeri
bulunmayan özel tasarım kıyafetiyle
sevdiği kızın köyüne gelerek attan inip
yere yatar. Aynı anda da türkü söyler.
"Sarıarka bölgesinin on bir salından"
birisini olan Tölebay bu durumu aşağı-
daki dizelerde anlatır (Kenceahmetulı,
2009).

*On bir saldın bireui Tölebay sal,
Saldıkpenen kalmadı sarı attı cal.
Saldığımnın belgisi sol emes pe,
Aycan, Künjan eki kız köterip al.
(Kenceahmetulı, 2009)*

*On bir salın birisi Tölenbay sal,
Sallıkla kalmadı sarı attı yele.
Sallığımnın işareti bu değil mi?
Aycan, Güneşcan iki kız kaldır beni,*

Yerde yatan bu salı, köyün kızları
kadınları keçeğe koyarak köye taşı-
rlar. Daha sonra yapılan eğlence es-
nasında şarkı, destan ve kız-delikanlı
atışları (aytıs) söylenir. Eğlence sü-
recinde uyanık kızlar ve kadınlar, salın
bohçasındaki tüm mücevherleri payla-
şırlar. Hatta bindiği atı, eyeri üzerin-
deki elbiseleri de alırlar. Bunun üzeri-
ne sal kendi köyüne hem yaya hem de
soyulmuş hâlde döner. Ancak sal, bu
durumdan rahatsız olmaz, darılmaz.
Zira sallığın gereği böyledir. İstenilene
vermezse ya da öfkelenirse o sal de-
ğildir. Bu durumda halk, delikanlıyı sal
olarak kabul etmez ve hoş karşılamaz.

Sallar gittikleri evde yemeği kendile-
ri yemezler. Evin veya obanın kızları
yemeklerini yedirirler. Yine kızlar ta-
rafından salların yüzü kısarak sütü ile
yıkılır (Ergun, 2002: 122).

Kazak sallarının belli bir mekânı
yoktur. Yanlarına aldıkları dombıracı,
akın, ölenşi ve pehlivanlarla birlikte
oba oba dolaşır düğünlere, meclislere
katılırlar (Ergun, 2002: 121). Örne-
ğin, Mañğıstau bozkırında Öskembay
önderliğindeki "Aday'ın yedi esne-
ği", Şu bölgesinde Sautıbek yanında
"Aşanın altı salı", Dauren salın yanın-
da "Cetisu'yun altı salı", Arka'da
Tölenbay'la beraber "Arka'nın on bir
salı" zikrettiğimiz bu isimlerle anıla-
rak, bir araya gelmişler ve marifetle-
rini göstermişlerdir (Cubanov, 1975:
464). Seriler ayrıca şildehana¹, altıba-
kan², gibi törenlerde de bulunarak sa-
natlarını icra ederler.

Serilerin bir diğer özelliğinden
biri de onlarla özdeşleşmiş hayvanla-
ra sahip olmalarıdır. Akan'ın Kulage-
ri gibi koşu atı, canı pahasına değerli
Karatorğay gibi kartalı, Bazarala gibi
tazi eniği, Kökcendet adlı şahini olma-
sı gerekir (Cubanov, 1975: 464).

Salların ve serilerin sanatsal çe-
şitlilikleri, tiyatro hareketleri, bohem
hayat tarzları, diğer insanlardan ta-
mamen farklı görünmelerine ve algı-
lanmalarına neden olmuştur. Bazen
kurallara aldırış etmemişler. Bazen de
aristokratlara yaraşır davranış sergi-
lemişlerdir. Bu durum onların sosyal
hiyerarşi sıralamasında daha yüksek
bir yerde olmalarını sağlamakla kal-
mamış ayrıca iki dünya arasında bir
çeşit aracı görevi gören şamanlara
bahşedilen çeşitli haklara da sahip ol-
malarını sağlamıştır. Bu yüzden, onla-
rın Tanrıya ve ata ruhlarına yakınlığı-
na ve kozmik yasaların bilgisini elinde

bulunduran kişiler olduklarına inanılmaktadır (Mukhambetova, 2002: 51'den aktaran Dosbatyrov, 2012: 1). Sallar-seriler ve şaman-baksılar arasındaki bağ M. Magauin tarafından anlatılan "Kok Balak, mavi ayaklı at" adlı hikâyede yer almaktadır (Dosbatyrov, 2012: 3).

Dinî-sihri ve sanatsal özelliklerin garip bir şekilde bağdaştırılması (senkretizm) yaratıcılıklarının ve hayat tarzlarının tipik özellikleridir. Bu sebepten geleneksel Kazak kültürünün taşıyıcıları olan şamanlar, sallar, seriler, akınlar vd. kendi çevrelerindeki yüksek sosyal statü ile bütünleşmişlerdir (Dosbatyrov, 2012: 3).

Salların Kıyafetleri

Salların özellikleri arasında güzel giyinme, çağdaşı olan insanlardan her açıdan farklılık göstermek de bulunmaktadır. Salların atının eyeri bile diğer ata binenlerin atının eyeri ile aynı olmaz, altın gümüş ve nakışlı özel bir tasarıma sahiptir.

Salların elbiseleri dikkat çekicidir, rengârenktir ve normal kıyafet ölçülerinden oldukça farklıdır. Toplantılarda meclislerde salların elbiseleri uzaktan fark edilir. Herkesin elbisesinden farklı olan bu elbiseler sayesinde sallar diğer insanlardan seçilir. Serilerin giyimleri de hemen hemen aynı şekildedir. Yalnız seriler, sallara nazaran biraz daha düzgün giyinirler (Ergun, 2002: 121).

Baktıbayeva, sallar hakkında; "Salların giyimleri sıradan kıyafet değildi. Eğer o kıyafetin aynısını birisinde görürse hemen elbisesini değiştirdi. Pahalı bezden astar diktirerek sert keçeden kıyafet hazırlatırlardı. Salların kıyafeti o kadar geniş kalıplı, esnek olurdu ki bu kıyafetin tek bir paçasına bile insan rahatça sığabilirdi."

demektedir (Baktıbayeva, 2007: 314). XIX. asırda sal Bircan Kocağululu'nı (1884-1897) tanyanların anlattığına göre "onun giydiği kıyafet çevresindeki herkesten farklıdır." (Baktıbayeva, 2007: 314). Sallar bazen sıradan insanlardan farklı olmak amacıyla kadın kıyafetlerine benzer kıyafetler de giyinmektedir. Zatayevitch, salların Kazakların kalpaklarını süslemek için kullandıkları tüyleri kafa derilerine sapladıklarını, yerleşim yerlerinde de çıplak bir şekilde dolaşabildiklerini söylemektedir (Zatayevitch, 1931: 283'den aktaran Dosbatyrov, 2012: 2). Bayten salın ucuna yere değen altı arşın kemeri bulunmaktadır. Cetisu bölgesinde yaşayan Dauren salın da sudan geçerken kemerinin bir ucunun bir kıyıda, diğer ucunun da diğer kıyıda olduğu söylenmektedir. Kızlar ve saller kalpaklarına (takke, savkele, vb.) genç gelinler de çift örülen saçlarına süs veya farklı amaçlarla puhu tüyü takmayı gelenek haline getirmişlerdir. Genelde puhu kuşunun tüyü çocuk veya bayan elbiselerine takılmaktadır. Geleneksel Kazak toplumunda puhu kuşu kutsal sayılmaktadır. Dolayısıyla puhu kuşu tüyleri bebeğin kalpağına ve beşiğine takılmaktadır. Halk arasında saygı gören ve uğuruna inanılan kuşun, bebeği cin ve şeytandan koruduğu ve onun rahat uyumasını etkilediği inancı halk arasında yaşamaktadır. Halk puhu tüyünü muska olarak değerlendirmektedir. Sal ve seriler daima halkın karşısında bulunduğundan dolayı, puhu tüyünü nazardan korunmanın bir yöntemi olarak seçmişlerdir. Puhu tüyü takanlardan biri de Puhulu İbray'dır.

Kıpçak Elğon isimli kişi "Kurım Sal" diye adlandırılmak istediğinden kurum keçeden elbise diktirtmiş, al-

nında kırmızı yıldız işareti olan öküze binerek onun boynuzuna, kuyruğuna mavi, sarı, yeşil bez bağlayarak halkı güldürmüştür. Puhulu İbray ve Kurım Sal örneklerinde görüldüğü gibi sal-serilerin isimlerine kıyafetlerindeki farklılıklar yansımış, bu kıyafet özellikleri de isimleriyle birleştirilerek kullanılmıştır.

Akan Seri'nin Hikâyesi: Aktoktı ve Fatima

Kazak halkının “Delikanlıyı halk takdir eder, kız (sevgilisi) destekler” dediği gibi, serilerin etrafında kızlarla delikanlılar bulunur (Cubanov, 1975: 464). Seriler halk arasında dolaştığından dolayı birçok güzel kızla tanışmıştır. Akan Seri'nin Aktoktı'yla tanışmasını buna örnek olarak verebiliriz. Ahmet Cubanov, Aktoktı'nın yaşadığını ve onun Sütemgen'in oğlu Şamukan'ın nişanlanmış kızı olduğunu iddia etmektedir. Cubanov, Aktoktı'yı çok seven Akan'ın ona kavuşamama ihtimali üzerine onu bıçakladığını da araştırmasında zikreder. A.Cubanov, Akan'ın Aktoktı'ya ithaf şiir parçasını da örnek olarak verir (Cubanov, 1975: 464).

*Aktoktı kalğanıñ ba şınıñmenen,
Bal berdiñ talay cerde tiliñmenen
Basıñdı Sarımıda kesip alıp,
Ölgenşe daulassamşı kunıñmenen.
Seriliktiiñ astarı – ğaşıktık cırlar.*
(Cubanov 1975:464)

*Aktoktı kaldın mı gerçekten,
Bal verdin birkaç yerde dilinle
Başını Sarımı'da kesip alıp,
Ölene kadar dava etseydim değerinde.
Seriliğin astarı, aşık destanları.*

Akan, “Ak Köylek”, Suluv Kızga”, “Akıyık Pen Ak Tülki” vb. şiirlerini Aktokdı için söylemiştir (Ergun, 2002:

223). Aşağıdaki şiir de bunlardan birisine örnektir:

*Ğaşıktık bir ıstık küñ, celi tınk,
Basına túsken canıñ köñili sınık
Torıǵıp saǵım kuǵan şirkin köñil,
Kara su endi kasiret catkan tunıp...*
(Cubanov, 1975: 464)

*Ğşıklık bir sıcak gün rüzgârı tenha,
Başına gelen canın gönlü kırık
Yorulup serap kovalayan aciz gönlüm,
Kara su artık hasret yatan dolup...*

Akan Seri'nin hayatı sürekli Aktoktı'ya bağlı kalmamıştır. Akan yaşamının sonuna kadar nice güzel kızlara tutulmuş ve neticesinde pek çok mükemmel manzumeyi sonraki nesle miras bırakmıştır (Cubanov, 1975: 465).

Akan Seri, Aktoktı'yı çok sevmesine rağmen Şomayt Hoca'nın kızı Fatima'yla evlenmiştir. A.Cubanov (1975) eserinde, Fatima'nın akıllı, ciddi ve güzel kız olduğundan bahsetmektedir. A.Cubanov'a göre Akan'ın serilikten dönerek ev kurması eşi Fatima'nın sadık eş olmasıyla ilgilidir. Akan ile Fatima'nın bir oğlan ve bir de kızı olmuştur. Aradan yaklaşık on yıl geçtikten sonra Fatima vefat etmiş. Akan yine yalnız kalmıştır. Akan, Karaul soyundan Baltaş'ın nişanlısı Tinali kızı Urkiya'yı kaçırmış. Yolda Kocım köyünden bahadır Tulak, Akan'dan Urkiya'yı zorla alarak Akan'ı kurşuna dizmek istemiştir. Araya köylülerin girmesi üzerine Akan bu feci olaydan sağ olarak kurtulmuştur. Akan Seri, Urkiya'yı köyüne getirmiş ancak o da evinden ailesinden uzakta yaşayamadığından üç ay sonra hastalanaarak ölmüştür. Söz konusu hadiseler A.Cubanov (1975)' un eserinde teferuatlı bir şekilde yer almaktadır. Bu

vakaların sonucunda Akan Seri'nin tüm hayatı serilikle geçmiş ve yaşamı boyunca bu sanatı devam ettirmiştir. Özel hayatındaki bazı hayal kırıklıkları ve hataların yanı sıra çağındaki idarecilerden sanat adına destek değil eziyet görmüştür. Sal-serilerin halkı memnun etmesine rağmen kendilerinin hayatta hiç memnun olamadığı kanaati halk arasında yaygındır.

Sonuç

Sal-seriler, sabit sahnesi, sabit konser salonu olmayan, göçer toplulukların sanatçılarıdır. On parmaklarında on marifet olan kişilerdir (Arıkan, 2010: 9). Onlar hayatları boyunca kendilerinin sahnede olduklarını farz ederler (Azamat, 2008: 23).

Sal-seriler, irticalen şiir söyleme yeteneğine sahiptir. Şairlik kabiliyeti yanında oynama, sahneye koyma özellikleri de vardır. Sal-seriler toplum gerçeklerini sanatlarıyla canlandırır. Oyunun tesirine inanırlar.

Halkın eğitimine katkıda bulunan bu gelenek icracıları, aynı zamanda bir eğitmen, bir haberci ve gerçekleri dile getirme misyonuna sahip kişilerdir.

Kazak halk kültüründe sal-serilerin oluşturduğu sanat mirası Sovyet Dönemi'nde yok edilmeye çalışılmıştır. Sal-serilerin çoğu, Çarlık hükümetinin, yönetimine itiraz ettikleri için sürgüne gönderilmiştir. İcracı ve kültür taşıyıcısı olan bu sal-seriler ihmal edilerek bu sanatın yok edilmesi, unutulması sağlanmış, Kültürel bellek silinmeye çalışılmıştır. Ayrıca sal-seriler fizikî şiddet ve zulme de maruz kalmıştır. Bu zulme maruz kalanlar arasında kurşuna dizilenler, geri dönmeyecek şekilde sürgün edilenler mevcuttur. Ükılı (Puhulu) İbray, Madi, İmancüsipler Sovyet rejiminin kurbanı olmuştur. Bu geleneksel sanatın icracıları ile birlikte sal-serilik

sanatı ve onunla ilgili örf-âdetler onlarla beraber ihmal edilmiştir.

Seydimbek, Kazak halkının XX. asırda yaşadığı acı ve savaşların, siyasi değişikliklerin Kazakların üç bin yıldır devam eden yaşam şeklinde, kültüründe büyük değişikliklere sebep olduğunu, bunun halkın değerlerini yok etmekte olduğunu, değerlerini yitiren toplumun da yok olacağını belirtmiştir (Seydimbek, 2002: 6'dan alıntılayan Baytok, 2007: 179).

Kendini ortak anıları olan bir toplum olarak kuran sosyal grup, geçmişini özellikle iki noktada korur: kendine özgülüğü ve sürekliliği (Assmann, 2001: 44). Bellek yeniden kurma işlemine dayanır. Geçmiş bellekte olduğu gibi kalmaz. Mutlaka birtakım değişimlere uğrayarak ayakta kalma, yaşanma ve yaşatılma mücadelesi verir.

Sal seriler; Rus, Tatar ve başka halkların şiir sanatından da etkilenmişlerdir. Kempirbay, Şolak, Ağaşayak, Şaşubaylar'ın spor ve sirk sanatına yönelmesi, Yaya Musa, Akan Seri, Şaşubay, Bircan ve Aset şarkılarında Rus ve Ukrayna müziğinin özelliklerinin hissedilmesi bu etkileşimin tezahürüdür (Kenceahmetulı, 2009).

Sal-serilerin de geçmişteki özelliklerini koruyor olması söz konusu olmasa bile, günümüzde eski sal geleneğini devam ettirip, seri gibi davranan sanatçılar mevcuttur. Saken Junus, Ramazan Stamğaziyev gibi halk arasındaki geleneksel icracılar da bu isimle adlandırılmaktadır. Sal-serilerin sanat mirası dilden dile efsane olarak söylenmektedir.

İhtiyaçları, estetik zevkleri ve sanat anlayışları değişen, yenilenen toplumda bilhassa da şehir ortamında sal ve serilere olan ilgi ve iltifat azalmıştır. Geleneğin bu önemli icracıları için yapılan bilimsel çalışmalar geleneğin ve bu gelenek icracılarının hatırlanması açısından önem arz etmektedir.

NOTLAR

- 1 Şildehana: yeni doğan bebeğin onuruna yapılan düğündür. Hayvancılıkla uğraşan Kazak halkı bebek doğduktan sonra akrabalarına ve tanıdıklarına müjdeli haber vermek için haberci gönderir. Ondandır sonra uzak ve yakın yerlerde oturan akrabalar, komşular Şildehanaya toplam hediyealarını vererek “Bauı Berik Bolsın” diye dua ederler. Şildehana anlamı bebeği cin-şeytanlardan korumak inancıyla alakalıdır. Onun için bazen “Şilde Kuzet” (Şilde Korumak) diyerek adlandırılır. Bu geleneğin tam anlamı annesiyle bebeği dil-nazardan, cin-şeytanlardan korumaktan gelmektedir. Kazak geleneğinde yeni doğan bebeğin ilk 40 günü tehlikeli olarak kabul edilir, 40 gün bitene kadar bebeği kimseye göstermeden, annesiyle bebeğine iyi bakarlar. Bebeğin yatak odasında 40 gün ışık yakılır (Nısanbaev A. “Millî ansiklopedi” – Almatı, 1998).
- 2 Altıbakan: Kazakların geçmişten günümüze gelen milli oyunudur. Akşam vaktinde, aylı gecelerde oynanır. Atıbakan kurmak için altı uzun ağaç (keresteler) ve üç ip (arkan) kullanılır. Ağaçlar üçer üçer olarak birbirine bağlanır, ortasına ise dört metrelik ağaç konularak salıncak yapılır. Sallananlar şarkı söyler, diğerleri de onlara eşlik ederek eğlenceye katılırlar (“Kazak Madeni” – Ansiklopedik dizin, Almatı, Aruna Yayınevi, 2005).

KAYNAKLAR

- Arıkan, Metin. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Kazak Jıraw ve Akınları*. Uşak: Elik yayınları, 2010.
- Asemkulov, Talasbek. “Kılışımın Mayın Ber! (Kılıcımın Yağını Ver!)” *Egemen Kazakistan Gazetesi*, №10. 2010.
- Assmann, Jan. *Kültürel Bellek Eski Yüksek Kültürlerde Yazı Hatırlama ve Politik Kimlik*. Çev. Ayşe Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2001.
- Azamat, Tileuberdi. *Sal-Serilik Dastür Arkılı Etnomadeni Terbiye Beru (Sal-serilik Gelenekle Etno Kültürel Terbiye Vermek)*. Pavlodar, Kereku Yayınevi, 2008.
- Baktıbaeva, A.T. “Kazak Halkının Kulki Dastürü (Kazak Halkının Gülme Geleneği)” *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri - Uluslar arası Sempozyumu*, Almatı, 2007.
- Baytok, Aysel. “Tanıtımlar, Seydimbek, Akseley. Kazaktın Küy Öneri (Kazak Küy /Beste Sanatı)” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4 sayı 2 Haziran 2007.
- Connerton, Paul. *Toplumlar Nasıl Anımsar*. Çev. Alâeddin Şenel, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Cubanov, Ahmet. *Zamana Bulbuldarı (Zamanın Bulbulları)*. Almatı: Jazuşı Yayın Evi, 1975.
- Dosbatyrov, D.K. “The genesis of the Art of the Kazakh Sals, Seris and Paluans in Characteristic

- Comparison to European Histriones and Russian Skomorkhs.” *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 70 2012.
- Ergis, G.U. *İstoriçeskie Predaniya i Rasskazı Yakutov (Yakutların Tarihi Mirasları ile Anlatımları)*. 1. Bölüm, G.U.Ergis, A.A.Popov Redaksiyonu. Moskova: Leningrad Yayınevi, 1960.
- Ergun, Metin. *Kopuz Sarını, Kazak Aşık Tarzı Şiir Geleneği Akın ve Cıravlar*. Ankara: G.Ü. İletişim Fakültesi Yayınevi, 2002.
- ETS *Eski Türk Sözlüğü*, Leningrad, 1969.
- İsmailov, Esmagambet. *Akımdar (Ozanlar)*. Almatı: Kazak Memleketтік Korkem Adebıyet Yayınevi, 1957.
- Kadrov, M.H. “Svoebrazie Şkol Uzbekskogo Teatra Masharabozov i Kizikçi (Özbek Tiyatrosundaki Mazharabozlar ve Kizikçiler Okulların Özelliği)” *Folkloronii Teatr Narodov SSSR*, Moskova: Nauka yayınevi, 1985.
- Kazak Madeni*, Ansiklopedik Dizin, Almatı: Aruna Yayın Evi, 2005.
- Kenjahmetuli, Seydimbek. *Kazak Halkının Koğam-dık-Aleumettik Kurılımlı, Ana tılı (Anne Dili)*. Almatı: 19 Kasım Yayınevi, 2009.
- Köker, Eser. *Kitapta Kurutulmuş Çiçekler ya da Sözlü Kültür Üzerine Düşünmek*. Ankara, 2005.
- KRS, *Kırgız-Rus Sözlüğü*, K.Yudahin Redaksiyonu, Moskova, 1965.
- KRS, *Kumıs-Rus Sözlüğü*, Z.Bammatova Redaksiyonu, Moskova, 1969.
- Margulan, Alkey. *Şığarmalar (Eserler)*, Almatı, 2007.
- Margulan, Alkey. “Kuidi Ertte, Andı Mingen Kemengerler (Küy Bestesini Eyerleyerek Şarkıya Binen)” *Julduz Dergisi*, (Yıldız) sayı 9, 1983.
- Mukhambetova A. *Genesis and Functions of Sals and Seris in the Kazakh Society-Amanov A. Mukhambetova A. The Kazakh Traditional Music and the XX th Century* Almaty: Daik Press 2002.
- Nısanbaev, Abdumalik. “Ulttik ensiklopediya.” *Milli Ansiklopedi*, Almatı 1998.
- Nurjanov, N.H. *Tadjikskii Tradisionnii Teatr (Tadjik Geleneysel Tiyatro)*. Moskova: Nauka Yayın Evi, 1985.
- Seydimbek, Akseley. *Kazaktın Küy Öneri (Kazak Küy /Beste Sanatı)*. Astana 2002.
- Tursinov, Edige. *Kazak Auız Adebıyetin Jasauşılardıń Bayırğı Okılderı (Kazak Sözlü Edebıyatın Oluştıran Büyük Temsilciler)*. Almatı: Ğılım Yayınevi, 1976.
- Tursinov, Edige. *Voznikovenie Baksı, Akinov, Serı i Jurau (Baksı, Yazar, Serı ve Destancılardıń Oluştırması)*. Astana, 1999.
- Zatayev, Aleksandr Vasılieviç. *Kazak Halkının Mın Anı (Kazak Halkının Bin Şarkısı)*. Moskova, 1963.
- Zatayevich A.V. *500 Kazakh Song and Kyuis*. Almaty: NarKomPros, Kazakh Soviet Republic 1931.